

Polák, Josef

Ke vzniku českého literárněvědného strukturalismu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1973, vol. 22, iss. D20, pp. [39]-54

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107871>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JOSEF POLÁK

KE VZNIKU ČESKÉHO LITERÁRNĚVĚDNÉHO STRUKTURALISMU

V šedesátých letech šel vývoj české literární kritiky směrem od leninské koncepce k liberalismu a v oblasti akademické a universitní literární vědy ke strukturalismu, který posléze ovládl pole téměř úplně.

Jestliže leninské pojetí literární vědy a kritiky opět přichází ke cti, neznamená to, že jsou všechny problémy snadno a beze zbytku vyřešeny. Spíše naopak: Byl porušen dialektický zákon vývoje tím, že neprobíhaly v pravé chvíli zásadní boje a diskuse o ideologické a metodologické problematice literární kritiky, že většina příslušníků marxistické fronty mlčela a bojovně nevystoupila, čímž usnadnila postup pravice, již bylo bitevní pole předčasně a bez většího odporu vyklizeno.

Bude potřeba celý tento vývoj studovat a analyzovat s náležitým uplatňováním dříve zaplacených zkušeností. Zde je velký dluh.

Je potřeba vrátit se kriticky k tomuto období a jestliže obojí pohyb a výkyv vpravo i vlevo se dál bez plné a důrazné bojové účasti marxistických kádřů, je záhodno aspoň dodatečně rozvinout problematiku v plně šíři a nezapomínat ani na solidní informování přečetných zájemců o literární vědu a kritiku.

Naše studie se zaměřuje k rozboru a kritice strukturalismu z toho důvodu, že byl metodou preferovanou, přičemž byly umlčovány opoziční hlasy i historické doklady o výhradách proti strukturalismu. Je potřeba objasnit, jak strukturalismus vznikal, jak se rozvíjel a fungoval, i k jakým výsledkům dospěl.

V posledních letech se strukturalismus stává převládající doktrínou na universitách kapitalistického světa a světovou módou. Snaží se ovlivnit studující mládež i adepty literární kritiky a vědy. I to je důvod, proč je třeba věnovat mu pozornost.

Pokud došlo k diskusím (jde zejména o šedesátá léta), vytýkali strukturalisté odpůrcům, že vytrhávají citáty ze souvislosti a tím dávají strukturalnímu učení zkreslenou podobu.

Je těžko kontrolovat, kdy při citaci došlo k posunutí nebo změně významu a kdy nikoliv. Citace mohou mít odlišnou funkci: Jde-li o téma „mrtvé“ nebo takové, které nebudí polemickou odezvu, stačí citovat málo, avšak u tak žhavé tematiky, jakou je strukturalismus, jsou nutné ucelené citáty, aby se protivník nemohl vymlouvat na nepochopení a překrucování nauky a aby nemohl odbíhat od podstaty sporu.

Všechny citáty nebývají také na stejné úrovni, citované texty nejsou stejně důležité. Chceme-li důkladně objasnit otázku historie, vztahů a souvislostí učení o strukturalismu v oblasti literární vědy, musíme citovat výroky „klasiků“ a zakladatelů strukturalismu zevrubněji.

Dalším důvodem je fakt, že mnohé články, studie i knihy, vztahující se k dané tematice, jsou těžko dostupné i v odborných knihovnách universitních center, takže se nedá očekávat, že čtenář a student bude mít možnost a čas vypůjčit si a prostudovat text, na něj se odkazuje.

Analýza a kritika problému je obtížná a ožehavá, proto se mu naše vědecká obec — až na malé výjimky — vyhýbala. Jedinou monografickou kritikou strukturalismu je kniha Ladislava Štolla *O tvar a strukturu slovesného díla* (Praha 1966).

Věda o literatuře (tj. literární dějepis, kritika a teorie spolu s výkladem uměleckých slovesných děl) ovlivňuje prostřednictvím škol všech stupňů, tisku, rozhlasu a televize milióny lidí nejen po stránce estetického vkusu, vnímání a hodnocení, ale také světonázorově.

Estetické teorie jsou zpravidla součástí jistého filosofického systému, nebo se snaží

aspoň dodatečně takový systém vytvořit, a tím se zaštitit, upevnit i opevnit, jako právě strukturalismus.

I když se některé teorie a systémy vydávají za nestranné a objektivně popisné, jakmile jsou přijaty a aplikovány v konkrétních historických podmínkách (společenská formace, stav umění a společenského vědomí, politická atmosféra, estetické normy apod.), nabývají společenského ohlasu a působnosti, která se nerovná objektivní nestrannosti, s jakou byla doktrína vytvářena (ať již domněle nebo skutečně, subjektivně či objektivně). To platí zejména o dobách bojů, napětí, převratů, revolucí a kontrarevolucí, kdy je možno některých teorií a metod použít pro určité konkrétní cíle názorové, společenské a politickomocenské. V pohnutých dobách mohou hlasatelé některých doktrín vystupovat v jistém politickém smyslu; neutralita vůči naukám působícím společensky regresivně se stává politicky škodlivou, neboť jim dovoluje rozvinout se, kdežto silám progresivním ublíží tím, že je nepodporí, nestane se jejich spojencem, čímž je oslabí nebo přispěje k jejich porážce.

Proto se oblast umění, literatury, její historie a kritiky stává předmětem sporů a bojů, přičemž jejich politický důsledek a dosah není vždy v dané chvíli zřejmý. Může se projevit dodatečně, zejména když se do kritiky a věd o umění (nemluvě o umění samém) „zabalí“ nezdравé myšlenky, postoje a koncepce, které narušují, nahloďávají odlišný systém nebo zapůsobí ve vhodné pozdější době jako načasovaná nálož a způsobí „explozi“ ideologickou, politickou, ekonomickou apod.

Proto nemá tato studie jen úzký dosah teoretický a akademický. Její obsah a závěr se netýká jen vlastního vědního oboru a jeho metodologie, ale také filosofie, výchovy estetické a politické, kulturní politiky a světonázorové orientace teoretické a praktické.

Všem těmto oborům by mělo proto záležet na tom, bude-li naše literární kritika, historie a teorie leninské, nebo bude-li se řídit zásadami strukturalismu.

Obdobně to může platit o dalších oborech (divadlo, film, výtvarnictví, architektura apod.), neboť strukturalismus se snaží postupně zasahovat a ovládat nové a nové obory věd o umění a tím i umění samo.

Snažím se objasnit v hlavních obrysech zdroje, podstatu i vznik a vývoj českého strukturalismu, jeho společenský dosah a vztah k marxisticko-leninské koncepci umění.

Nečiním si nárok na vyčerpávající zevrubnost a doufám, že leccos bude doplněno či opraveno v diskusi, neboť vývoj ve vědách o umění i v umění samém neustává a přináší nové problémy a rozpory i potřebu je řešit.

Představa struktury je velmi dávná. Její zárodečnou formulaci vyslovil již Aristoteles (384—322 př. n. l.) ve své *Poetice*, když kladl důraz na celistvost a skladebnost uměleckého díla.¹

Umělecké dílo chápal Aristoteles jako celek, v němž má každá část své pevné místo i funkci a souvisí s celkem, který se změní, změní-li se část, která je v díle nutná (proto bychom ji mohli označit jako funkční, organickou). Vedle těchto stavebních, neodlučitelných částic může dílo obsahovat i části zbytečné, odlučitelné, nemající vliv na skladbu uměleckého výtvaru.

Toto kvalitativní rozlišení „funkčních“ a „afunkčních“ motivů a částí díla bylo výborným vodítkem pro uměleckou praxi (na antickém umění je to vidět) a je platné nebo mělo by platit dodnes. Jí aristotelská koncepce stavebnosti vyniká nad strukturální a poskytuje i nám cennou směrnicí kritice ve všech uměleckých odvětvích.

Aristotelovu estetiku činíme i my východiskem úvahy „za prvé proto, že shrnovala všechny estetické zkušenosti antického světa, za druhé proto, že

¹ Závěr 8. kapitoly *Poetiky*: „Tedy právě jako v ostatních uměních se jednotné zobrazení týká jedné věci, tak musí i děj, protože je zobrazením jednání, zobrazovat jednání jedno a celistvé a jeho části se musí skládat z událostí tak, aby přesune-li se některá část nebo odejme, octl se ve zmatku a pohybu i celek. Co totiž může být použito nebo chybět, aniž tím nastane znatelná změna, to není žádnou částí celku.“ (*Poetika*. Praha 1964, str. 44. Překlad Julie Novákové z řec. originálu, vydaného Alfredem Gudemanem v Berlíně a v Lipsku r. 1934.) — V 10. kapitole na str. 46 použila Nováková formulace „ze struktury děje“.

tato estetika, stejně jako i řecké umění, měla velký vliv na všechny další estetické teorie, na vývoj umění; a za třetí proto, že tato estetika je ve svém základě — na rozdíl od idealistické estetiky Platónovy — realistická a dialektická“.²

Aristotela připomínáme dále z toho důvodu, že řeckému umění a myšlení věnovali pozornost i obdiv klasikové marxismu-leninismu, a konečně též proto, abychom naznačili, že mnohé postřehy a zásady, domněle objevené formalisty a strukturalisty (vzájemný vztah částí a celku, funkčnost, skladebnost, celistvost, celek je víc nežli součet částic, dialektické pojetí), lze najít v Aristotelovi nebo je možno z něho odvodit.

U Aristotela přiléhají tyto postřehy k formě díla, přičemž si nikde neklade za cíl vytvořit z nich další, novou filozofickou soustavu, nějakou filozofii „formy“, „struktury“, jako se o to po dvou tisíciletích pokoušeli strukturalisté. Nevystačili přitom s pojmem struktury jako výchozího bodu, a proto si museli vypomáhat elektickým vypůjčováním, kontaminováním a slepováním jednotlivých prvků z různých soustav estetických, filozofických i politických — včetně pragmatikoteologického učení ministra financí buržoazní republiky Karla Engliše.

Jan Mukařovský vylíčil rodokmen českého strukturalismu takto: „Vznik strukturální estetiky je sice nedávný, ale její kořeny je třeba hledat v dosti dávné minulosti jednak estetiky samé, jednak filosofie, a konečně i v lingvistice jakožto nejpracovanějším dosud odvětví vědy o znaku. Mezi estetickými antedecendenci třeba jmenovat na prvním místě estetiku herbartovskou, jejíž čeští přívrženci, J. Durdík a O. Hostinský, připravili cestu, po které se v posledních svých pracích přiblížil k strukturalistickému pojetí žák Hostinského O. Zich; kromě toho byl tento domácí český vývoj povzbuzen a metodologicky prohlouben stykem s ruským formalismem, nad nějž však pokročil zejména pojetím struktury jako souboru znaků; z německé moderní estetiky zapůsobil na počáteční rozvoj strukturalismu B. Christiansen; k estetickým antedecendencím pojí se jako důležitá jejich součást i četné teoretické projevy umělců, počínaje v básnictví symbolismem, v malířství impresiosismem, v architektuře funkcionalismem. Filosofické předpoklady dodala zejména filosofie Hegelova (dialektické pojetí vnitřních rozporů v struktuře i jejího vývoje) a Husserlovy i Bühlerovy poznatky o výstavbě znaků vůbec a jazykového především. Z dějin umění a jejich metodologie sluší vzpomenout zejména prací M. Dvořáka, odhalujících noetický dosah umělecké výstavby výtvarného díla. Po stránce lingvistické se strukturální estetika opřela o práce A. Martyho, V. Mathesia, A. Meilleta, F. de Saussura a ženevské školy vůbec a J. Zubatého. Za dosavadního stavu je rozvoj strukturální estetiky zjevem vědy české, jenž se sice setkává s částečnými obdobami u jiných národů, nikde však nedošel stejně důsledného domyšlení metodologických základů; zejména pak nebyly jinde otázky umělecké struktury pojety jako otázky znaku a významu.“³

Roman Jakobson, bývalý předseda Moskevského lingvistického kroužku, který přijel do Prahy r. 1920 jako člen sovětské „mise ruského Červeného kříže“ a jako čelná osobnost Pražského lingvistického kroužku importoval ruský formalismus (ztrácející postupně v Sovětském svazu půdu pod nohama), přecházel v pražském vědeckém a uměleckém prostředí zjevně na pozici protimarxistické a protisovětské.

² Citovaná charakteristika je převzata ze studie Iogana Lvoviče Altmana z r. 1936 (Dramatické principy Aristotelovy). V překladu Květy Komárkové na str. 5 úvodu k edici Aristotelovy Poetiky, Praha 1964.

³ Jan Mukařovský, *Kapitoly z české poetiky I*, Praha 1948, str. 24. — 1. vydání Kapitol (dva díly) vyšlo r. 1941, 2. vydání z r. 1948 je trojdílné (= 2. doplněné vydání I. a II. dílu a I. vydání dílu III).

„Nehodláme zde hájiti tezi o autochtonním původu Pražské lingvistické školy. Nás nezajímá, co mělo na její poměr k synchronní lingvistice větší vliv. Byla to konkrétní logika Masarykova, škola Baudouina de Courtenay... anebo konečně Saussurov Cours de linguistique? S čím souvisí Pražský lingvistický kroužek ve svém boji o autonomnost básnického jazyka těsněji — se současnou ruskou školou formalistickou anebo s průkopnickými pracemi o verši, které uveřejnil Zubatý v letech 80. tých? — Pražská lingvistická škola je plodem symbiózy české a ruské myslí. — Je nepochybné, že Pražská škola vzala na zřetel i zkušenost lingvistiky západní: práce školy Saussurovy, americký jazykozpyt, originální rysy dnešní anglistiky... Původnost školy se projevuje ve výběru nových idejí a v jejich spojení v soustavný celek. Československo leží na rozcestí rozličných kultur a historická svéráznost jeho kultury tkví odedávna, snad od dob cyrilometodějských právě v tvůrčím sloučení potoků, jejichž zřídla jsou si vzdálena. V mistrném křížení rozmanitých, někdy dokonce protichůdných proudů je velký půvab českého umění a ideologie v nejpłodnějších úsecích českých dějin. Že práce Pražského lingvistického kroužku není nahodilou a přechodnou epizodou v rámci kulturního života současného Československa, svědčí i ta okolnost, že dvě nejcharakterističtější knihy dnešní české filosofie a snad nejmarkantnější projevy české noetické literatury vůbec — Teleologie jako forma vědeckého poznání (1930) K. Engliša a Základy poznání (1931) J. L. Fischera — jsou přes veškeré rozdíly světových názorů obou autorů těsně příbuzné tendencím Kroužku. S knihou Fischerovou sblížuje práce Lingvistického kroužku snaha o důsledný strukturalismus a odpor proti vědeckým směrům atomizujícím skutečnost a aplikujícím na sociální život naturalistické kauzálné kvantitativní kategorie. Kniha Englišova přesvědčivě učí, že kauzální zhádní lidského jednání selhává, že myšlenkové obsahy zde mají být pořádaný nikoliv jako příčiny a následky, nýbrž jako účely a prostředky. Metodologické zásady Kroužku se těsně kryjí se základními tezemi Englišovými (teleologický způsob nazírání zbavený psychologismu, učení o postulátech a o jejich subjektu, o vzniku norem, o konkurenci a hierarchii účelů - -).“⁴

Tato pasáž je faktickou propagací agnosticizmu, vzdávajícího se poznání příčin dění uměleckého i společenského a přirozených souvislostí.

O Engliši se opřel i Felix V o d i č k a ve studii publikované r. 1942 (*Lite-rární historie, její problémy a úkoly*), v níž formuloval svoje přesvědčení strukturalisty i z hlediska potřeb literárního historika:

„Kauzální hledisko ztratilo na své přitažlivosti. Dříve se literární historik snažil poznat vnější příčiny proměn, které hledal podle svých pramenů v oblastech od vlastních literárních jevů zcela odlehlých; jakmile se ukázalo, že vlastní předpoklady pohybu nutně hledat v předcházejících stadiích literatury, obrátila se přirozeně pozornost od kauzality k organizaci výstavby díla a tím i k metodě teleologické. K. Engliš ve své Teleologii jako formě vědeckého poznání (1930) ukázal, že teleologický způsob nazírání je oprávněný tam, kde si můžeme myšlenkové obsahy o reálných předmětech představovat jako chtěné, tj. tam, kde můžeme rozeznat nějaké postuláty, záměr, účel, k jehož dosažení užíváme různých prostředků. Oblast uměleckých projevů je ovládána postuláty směřujícími k vrcholnému účelu všech uměleckých projevů, k estetickému účínu. Není proto důvodu, proč bychom nemohli posuzovat i literární jevy, jednotlivé dílo, celé dílo autorovo, období jako zkonkrétněné projevy chtěného úsilí po dosažení estetického účínu v oblasti literární. Funkční hledisko, tj. seskupení složek v struktuře jeho prostředků k dosažení estetického účelu, umožňuje nám pochopit významovou stavbu díla nebo celé doby mnohem lépe, než když si představujeme jednotlivé jevy (díla) jako prostě existující. Analýza díla se neomezuje pouze na konstatování jevů, ale směřuje k vystižení jejich funkce a tím i k zachycení stavby celého díla. Teleologická forma poznání má nadto tu přednost, že umožňuje pozorovat všechny projevy literárního života skutečně historicky jako dění uskutečňované k dosažení účelu. Je tedy i každé dílo projevem takového dění a samo je článkem dění, jež se uskutečňuje v řadě vyšší struktury dobové. Pojetí literárních jevů jako chtěných není v rozporu s imanencí literárního vývoje, i když chtění personifikujeme, tj. připisujeme konvenčně básníkovi (popřípadě době), poněvadž

⁴ Ladislav Štoll, *O tvar a strukturu v slovesném umění*. Praha 1966, str. 167—168. (Přetisk Jakobsonovy stati O předpokladech Pražské lingvistické školy, pův. Index 6, 1934, str. 7—8.)

při rozboru odhalujeme účel chtění z vnitřní organizace díla bez ohledu na básníka a jeho skutečný úmysl. Pouze při genetickém výkladu díla přihlížíme k původnímu záměru autorovu, pokud jej známe, a srovnáváme jej pak se skutečným provedením. — Strukturalismus a teleologický výklad organizací struktur umožňují celostní pojetí literárních jevů a celého literárního vývoje; na všechny literární jevy se díváme z hlediska přirozených celků, takže každá složka, každý signál je pochopitelný ve svém významu toliko při funkčním výkladu jeho vztahu k celku.⁵

Snažili jsme se citovat závažně tři pasáže pokud možno uceleně, abychom vytrháváním vět nezkrátili záměr autorů. Z citací, které zároveň tvoří sondy do strukturálního názoru, vyplývá, že rodokmen strukturalismu je velmi bohatý a rozvětvený, že však nemá nic společného s klasiky marxismu-leninismu. Naopak výběrem filozofických prvků podpírá klenbu a nadstavbu světa nesocialistického, nekomunistického, buržoazního a západního (Herbart, Masaryk, Husserl, Engliš, Fischer, atd.). Je ovšem nutno rozeznávat vlastní práci s materiálem, mnohdy na filozofickém přístupu nezávislou, a světonázorové pojetí, dodatečně do disciplíny vnášené zvnějška. Filozofická výzbroj, společná strukturální ingvistice a literární vědě, byla by zbytečná, kdyby strukturalismu šlo jenom o analýzu struktury a kdyby nesledoval zároveň společenské, politické a mocenské cíle, tj. světonázorovou výchovu vědeckých a kulturních pracovníků, kritiků, pracovníků rozhlasu, televize apod., a tím i vliv na společenské vědomí a smýšlení prostřednictvím výkladu všech druhů umění.

Jen tak se mohlo stát, že se v Československé socialistické republice na vysokých školách a ve vědeckých ústavech nevytvořila a nerozvinula v oblasti věd o umění (zejména ne v literární vědě a kritice) silná marxisticko-leninská škola, ačkoliv byly k tomu vytvářeny po stránce personální a materiální potřebné podmínky, zvláště po Únoru 1948. Bylo však již pozdě, neboť v té době tomu bránily velmi silné pozice mocenské a personální, budované strukturalisty již v dobách buržoazní republiky, a tyto pozice se staly takřka neotřesitelnými, když přední hlasatelé strukturalismu se stali členy KSČ, přičemž se nekryla jejich politická příslušnost a vědecká metodologie. Strukturalismus byl prostě označen trvale za směr vědecky pokrokový, což platilo jenom pro srovnání se zastaralými metodami; ale v době, kdy k nám pronikalo marxisticko-leninské pojetí, stával se strukturalismus jeho protiváhou a brzdou názorového a vědeckého pokroku.

Strukturalisté jen vzácně a příležitostně citovali K. Marxe, V. I. Lenina (ba i J. V. Stalina), Zd. Nejedlého, J. Fučíka, ale do svého rodokmenu je nepojali, takže tu šlo o postoj jen deklarativní, nemající nic společného s *podstatou* strukturálního „názoru“. To by opět potvrdil rozbor vědeckého díla našich strukturalistů a jejich oslavných článků o Zdeňku Nejedlém, vztahujících se povětšinou k životním jubileím předsedy ČSAV. Když se však po smrti zakladatele české marxisticko-leninské vědy stupňovaly útoky proti jeho odkazu, strukturalisté na obranu jeho odkazu nevystoupili.

Již z toho je vidět, že strukturalisté, i když někdy mluvili o sblížení či splývání s marxismem, ve vědecké tvorbě tak nepostupovali. Správně cítili, že se nedá slepit idealistický základ s dialektickým a historickým ma-

⁵ Felix Vodíčka, *Struktura vývoje*. Praha 1969, str. 20. (Literární historie, její problémy a úkoly: In: sborník Čtení o jazyku a poezii, redigovali B. Havránek a J. Mučkaovský. Praha 1942, str. 307—400.)

terialismem. Strukturalismus, vybudovaný na západní vědě a filozofii, se prostě snažil učinit jisté ústupky vůči marxismu a zachovat svou existenci pro budoucnost, přičemž by v budoucnu mohl udělat proměny další, třebaš směrem od marxismu k idealismu.

Nástup formalismu a strukturalismu se nesporně dál ve znamení myšlení buržoazního, a pozdější „sblížení“ s marxismem bez opuštění vlastní idealistické podstaty mohlo, zejména po roce 1945, fungovat jako potencionální „most“ mezi Východem a Západem. Taková nauka byla tedy přizpůsobena tomu, aby získala maximum stoupenců i slávy na různých místech zeměkoule, a připomínala, pokud jde o společenský dosah, obdobu masarykovské a benešovské koncepce a éry. V oblasti důsledků čistě politických šlo tu o podobnost se snahami a stranami, které koketovaly s marxismem, přičemž odmítaly revoluční přestavbu společnosti, komunistickou stranickost atd.

Když po Únoru 1948 rektor Karlovy univerzity Jan Mukařovský provedl kritiku strukturalismu ve prospěch marxisticko-leninské koncepce, zdálo se, že strukturalismu na vysokých školách bude odzvoněno. Ale metoda jím vybudovaná se pak rozvíjela dále a postupně se vracela na vysoké školy a do dalších sfér vědeckého a kulturního života u nás i v zahraničí, a to na úkor marxisticko-leninské koncepce.

Jaké byly příčiny tohoto zvratu, reaktivizace strukturalismu a prohry leninismu v této sféře?

Je nutno zdůraznit, že strukturalisté nevykonali sebekritiku jako celek, jako škola výborně organizovaná, ale že ji provedl jenom jedinec, takže kádrové rezervy strukturalistů zůstaly nedotčeny a učení se mohlo rozvíjet nadále, a to hned pár let po Únoru, když umlkly hlasy stranické kritiky a když odezněl sebekritický projev.

Stranická místa projevila takřka neomezenou důvěru strukturalistickým vědcům po provedení sebekritiky. Málo početné vědecké kádry skutečně marxisticky orientované nevěnovaly (až na výjimky) trvalou a soustavnou kritickou pozornost reaktivované strukturalistické škole. Také nevyčázely větší a zásadní vědecké marxistické monografie, které by mohly se strukturalismem soutěžit. Přitom nebyla vina jenom na marxistech, ale též na strukturalistech a jejich exponentech, kteří se svým vlivem snažili vzniku takových monografií zabránit. Tábor marxistický se postupně tenčil, strukturalistický vzrůstal.

Posluchači vysokých škol poznávali marxismus-leninismus jenom z výuky jako zkušební předmět, takže se tento světový názor nestával organickou součástí jejich osobnosti a myšlení — na rozdíl od výkvětu generací, které ho používaly jako zbraně v boji proti kapitalistické společnosti a její ideologii.

Proto někteří absolventi vysokých škol, hledající únikové cesty a stavějící se do opozice vůči špatně přednášeným sovětským příkladům, se dali získat strukturalismem, který se tvářil „nestranně“, objektivisticky, pokrokově a učeně. Navíc měli naději na rychlejší kariéru, na tituly vědecké, vědecko-pedagogické atd.

Komunisté žádali veřejnou politickou angažovanost, strukturalisté nikoliv. Strukturalistickou metodu mohl přijmout každý, nestraník i straník, pokrokář i zpátečník, ateista i člověk kteréhokoliv náboženského vyznání.

S tím nakonec souvisí fakt, že se strukturalismus mohl rozvíjet za všech

politických režimů, za éry buržoazní, fašistické, lidově demokratické a socialistické, kdežto vyznačiči komunistického názoru na umění byli v dřívějších režimech pronásledováni a za hitlerovské okupace žalářováni, mučeni a ubíjeni. I z tohoto srovnání lze hodnotit společenskou a politickou progresivnost obou metod — buržoazní nebo fašistické společnosti se nezdál strukturalismus nebezpečným.

Na výtku o eklektickém charakteru filozofické podstaty strukturalismu by se mohlo odvětit, že ani marxismus není původní, že vychází z Feuerbachova materialismu, z Heglovy dialektiky a z anglických ekonomistů.

Je však podstatný rozdíl v tom, že marxismus chce a je schopen měnit třídní společnost, že je univerzální naukou, postihující beze zbytku oblast jevů společenských, přírodních a lidského myšlení. Je schopen kontrolovat a hodnotit veškeré dění, mnohé řídit a výsledky obohacovat sebe a veškeré lidstvo. *Základy nauky jsou stabilní, nelze je měnit, ale rozvíjet*, jak skvěle dokázal v teorii i praxi V. I. Lenin.

Strukturalismus, pokud je pojímán filozoficky, nechce měnit třídní podstatu buržoazní společnosti, ale spíše ji ovlivnit a udržet. Jeho působnost je omezena na oblast věd o umění a v nich dále na pole ještě užší, totiž na průzkum struktury uměleckého díla, v níž se specificky uplatňují materiál a výrazové prostředky jednotlivých umění (slovo, zvuk, rytmus, přízvuk a kvantita samohlásek, intonace, barva, sochařská či stavební hmota, pohyb, tón, filmový záběr apod.) i talent, fantazie, program, umělecká tradice, ideologie apod.

Proti univerzálně platnému marxismu má tedy strukturalismus pole působnosti i platnost značně omezenou, takže by si obě metody z nich odvozené neměly konkurovat, avšak ve skutečnosti k této těžké konkurenci došlo, a výsledek byl pro marxismus přinejmenším nebezpečný. (Kdybychom chtěli omezenou platnost strukturální nauky vyjádřit terminologicky, pak bychom museli užívat označení *teorie struktury, výstavby, kompozice, konstrukce, skladby* či *teorie výstavbová, kompoziční, skladební* atd.)

Termínu „struktura“ se užívá i v jiných vědních oborech, např. v biologii, ale tam má slovo jiný význam nežli ve vědě o umění. (Rozdíly by bylo třeba prozkoumat srovnávací monografickou studií.) Jde vlastně o slovo významem neplné, které nabývá přesnějšího obsahu teprve s příslušným genitivem kvality a objektu (nebo s odvozeným adjektivem), takže je podstatný rozdíl mezi spojeními *struktura povrchu, hmoty, buňky, krystalu, básně, dramatu, společnosti, povahy* atd. Už tato odlišnost významů a labilnost termínu je pro exaktní zkoumání nevhodná.

Pro marxisty je vědecký světový názor a marxisticko-leninská filozofie neboli věda a filozofie jedno a totéž, strukturalisté chtě nechtě vytvářejí *dualismus* a polaritu jednak vědy, jednak filozofie, jak vyplývá z těchto formulací Jana M u k a ř o v s k é h o :

„Stejně jako nelze vědu filosofií podřídít, nelze ji ani činit základem filosofie: jejich souvislost je vzájemná... Vědecký názor, který z této nepřetržitě vzájemné souvislosti vědy s filosofií vychází a na ní buduje, je strukturalismus. Pravíme ‚názor‘, abychom se vyhnuli termínům ‚teorie‘ nebo ‚metoda‘, z nichž první znamená pevný soubor poznatků, druhý pak stejně ucelený a neproměnný soubor pracovních pravidel. Strukturalismus

není jedno ani druhé — je noetické stanovisko, z kterého ovšem jistá pracovní pravidla i jisté poznatky vyplývají, ale jež existuje nezávisle na jedněch i na druhých, a je proto schopno po obojí stránce vývoje. Nejlépe může být objasněna podstata strukturalismu na způsobu, jakým tvoří pojmy a zachází s nimi. Strukturalismus uvědomuje si totiž zásadní vnitřní souvztažnost celé pojmové soustavy té které vědy: každý z pojmů je určován všemi ostatními i sám je navzájem určuje, takže by mohl být jednoznačněji vymezen místem, které v dané pojmové soustavě zaujímá, než výčtem svého obsahu, který je — pokud se s pojmem pracuje — v neustálé proměně . . .

Co však znamená toto vše pro poměr vědy k filosofii? I ten je pro strukturalismus dán vnitřní souvztažností pojmové soustavy a její dynamičností, neboť tyto vlastnosti vynucují si stále živé spojení vědy s filosofií prostřednictvím noetického postoje, na kterém pojmová soustava spočívá. . . Poměr mezi vědou a filosofií není však, jak již naznačeno, jednostranný: často vede výsledek konkrétního zkoumání k přeměně nebo i k zásadní revizi samých noetických předpokladů, pomoci kterých se k němu došlo — a tak se kruh uzavírá.

Strukturalistická vědecká práce pohybuje se tedy vědomě a záměrně mezi dvoji krajní mezí: z jedné strany jsou filosofické předpoklady, z druhé materiál. Také materiál je pak k vědě v podobném poměru jako filosofické předpoklady: není ani pouhým pasivním předmětem zkoumání, ani opět není vědnímu oboru do té míry nadřizen, aby jej bez výhrady určoval, jak byli nakloněni věřit pozitivisté. I zde platí zásada předurčování vzájemného. Nový materiál přináší zpravidla i změnu vědeckých postupů, kterými je zpracováván. . . A naopak zase: . . .

--- Významovým sjednocením materiálu dospívá věda k poznání *struktury*. Jakožto jednotna smyslu je struktura víc než pouhý celek sumativní, tj. takový, který vzniká prostým přiřadováním částí (srv. Burkamp, Die Struktur der Ganzheiten 1929) ---

--- Jednotlivé vědy dobírají se strukturalistického stanoviska leckdy dosti nezávisle na sobě, na základě poznatků, ke kterým ta která věda v dané chvíli dospěla a jež si vynucují přepracování noetického stanoviska ve smyslu strukturalismu; strukturalismus vynořuje se takto v současně době ve vědních oblastech často navzájem velmi různých a postrádajících přímého spojení — lze dnes již mluvit o strukturalismu v psychologii, lingvistice, v obecné estetice i v teorii a dějinách jednotlivých umění, v etnografii, geografii, sociologii, biologii a snad ještě v dalších vědách ---

--- Jednotlivé jevové řady pojí se ve struktury vyššího řádu. Kromě toho se každý náraz zvenčí, mající svůj původ v jiné jevové řadě, projeví uvnitř zkoumané struktury jako fakt jejího imanentního vývoje; tak např. podnět k jisté vývojové proměně umění, i když vzešel z dění společenského, uplatní se jen do té míry a v takovém směru, jak si vyžaduje předchozí vývojová etapa umění samého.⁶

Mukařovský tímto svým výkladem sám přiznává dualistický, rozporný a neucelený charakter svého východiska.

Autentické citáty charakterizující strukturalismus (dva z J. Mukařovského, po jednom z R. Jakobsona a z F. Vodičky) jsou natolik reprezentativní, typické i obsírné, že nám umožňují vyslovit se aspoň rámcově k základním rysům tohoto názoru, který byl postupem doby tak propracován, že se stal teorií i metodou.

Poslední citát z Mukařovského víc nežli přesvědčivě dokládá, jak pečlivě a podrobně chtěl autor promyslet své učení ve smyslu *dialektickém*, aby vyvážil původní jeho statický (v praxi někdy až statistický charakter), avšak každý dialektický postup může být použit ve smyslu idealistickém (Hegel) nebo materialistickém (Marx).

U strukturalismu, který plnil historickou úlohu konkurenta marxistické koncepce umění, *nelze mluvit o aplikaci dialektiky v duchu marxistickém*.

To obdobně platí o noetickém stanovisku, jehož přesné, jasné a zevrubné objasnění u strukturalistů marně hledáme; je však jisté, že se opět nekryje s noetickými principy marxisticko-leninské filozofie. Podle Mukařovského je

⁶ Jan Mukařovský, *Kapitoly I*, str. 13—14.

tedy i noetické východisko ve stálém pohybu, je podmíněno novými a novými vědeckými poznatky; čili *základ nauky je labilní, a proto je labilní i celý systém.*

Povážlivá a ctizádostivá byla snaha Mukařovského, aby se strukturalismus rozvinul ve všech jmenovaných vědních oborech bez prozkoumání a rozlišení specifických rozdílů — naznačili jsme již, že se nemůže klást rovnítko mezi pojmem struktura, jde-li o různé odborné disciplíny.

Strukturalismus neuznává základnu a nadstavbu, které jsou navzájem spjaty, ale každá má odlišný kvalitativní charakter. Tyto základní marxistické pojmy jsou pro strukturalisty jenom dvěma řadami z mnoha autonomních řad, takže se *navíc stírá základní rozdíl mezi základnou a nadstavbou.* (Strukturalisté neuzívají terminů „základna“ a „nadstavba“, neboť neuznávají tyto vztahy.) Všechny řady jsou pojaty lineárně, všechny fungují mechanicky a jakoby matematicky, jako kdyby to byly řady kuželek: Vznikne-li „náraz“ (co je to?), dojde v řadě k pohybu struktury, ale tento pohyb, ač vnikl zvenčí, má imanentní charakter, tj. děje se působením řady samé, je to prý „samohyb“, i když byl k němu dán impuls odjinud. *Celá představa a výklad jsou zjednodušující, nelogické, mechanické a schematické.*

Odkazem na Burkampovu studii o strukturách z roku 1929 Mukařovský prozradil, že český strukturalismus není tak originální, za jaký se vydává. Je spjat s jazykovědou, což mu umožnilo, aby se odpoutal od krasořečnění a od pouhých dojmů.

Na druhé straně strukturalismus zdůrazňuje *specifičnost* metody, odpovídající specifickému charakteru literárního umění, jehož materiálem je jazyk. Avšak umělecké literární dílo není jenom záležitostí jazyka. Příliš těsným spojením s lingvistikou vzdaluje se literárněvědný strukturalismus fakticky skutečné specifičnosti a složitosti básně, románu, dramatu atd. Strukturalisté vytýkají literárním historikům, že např. aplikace psychologických nebo biografických momentů zbavuje literární vědu samostatnosti a specifičnosti (ve skutečnosti při správné metodě může jít jen o rozšíření zorného pole a o větší míru kontroly), sami však anulují specifičnost opačným směrem, vedoucím k izolaci zkoumání a omezení na stránku buď jen jazykovou nebo především jazykovou.

Český a slovenský strukturalismus měl nad obdobné zahraniční metody vynikat *teorii znaku*, ale jestliže i tato teorie je převzata z ciziny, nelze učení označovat jako československou vymoženost.

Tuto nauku o znaku analyzoval a pro literární vědu odmítl ve své monografii Ladislav Š t o l l takto:

Pražští literární strukturalisté rozšířili své idealistické pojetí jazykového znaku (které převzali především od F. de Saussura) na celé umělecké dílo - - - Co se stalo ve chvíli, když strukturalistický teoretik učinil z estetiky součást semiotiky, když rozšířil pojetí povahy jazykového znaku na umělecké dílo jako celek, když takto povýšil lingvistickou kategorii významu na pojmové východisko k pochopení uměleckého díla, když jí vlastně nahradil filosoficko-estetické kategorie vjemu, pojmu, ideje, uměleckého obrazu? Tím zabránil všestrannému, plnému pochopení esteticky poznávací funkce uměleckého slovesného díla, tím vlastně nově gnozeologicky „zdůvodnil“ starou formalistickou tezi o nekomunitativní funkci básnického jazyka; domněle upevnil starou přehradu, kterou formalisté odedávna budují, aby oddělili umělecké poznání od objektivní skutečnosti; tím porušil vztah bytí, jeho specifického uměleckého odrazu ve vědomí, a jeho objektivace v soustavě znaků, tím se mu mezi uměleckým výtvořem a společenským bytím ještě hloub otevřela propast - - -

A v této souvislosti je si třeba uvědomit, jakou úlohu sehrála filosofická koncepce Husserlova tzv. fenomenologického učení. Husserl se pokusil ve srovnání s „nedůsledným“ Kantem popřít jeho učení o apriorních formách rozumu, které podle Kanta vnášejí pořádek do chaosu vjemů vznikajících v naší smyslové činnosti, popřít existenci subjektů vlastních logických kategorií, které podle Kanta mění smyslový jev v pojem - - -

Zvláštnost předmětu matematiky a možnost vybudovat jednotlivé oblasti matematiky jako axiomaticko-deduktivní systémy vyvolávají zdání, že podmínky poznání je možno zkoumat bez vztahu k objektu i subjektu, tj. že oblast logického je nezávislá jak na člověku, tak na přírodě. Na tomto zdání vybudival Husserl svou fenomenologickou teorii, v níž postavil sféru logického proti psychologickému, říši pravd a významů proti existenci, a učinil tuto sféru bezsubjektivního (čistého, transcendentního, nepsychologického), na zkušenosti nezávislého vědomí předmětem tzv. fenomenologického studia. Z této gnozeologické pozice vyplynul i jeho *sémaziologický přístup k otázkám jazykovědy*. V jazyce viděl soustavu znaků — ‚výrazů oděných významem‘ —, ve významu pak viděl objektivní ideální entitu, ideální obecný předmět - - - zavedl pojem ‚čisté universální gramatiky jazyka o sobě‘ — produktů čistého vědomí, které mu není odrazem předmětného světa, ale které má svůj imanentní obsah, svůj imanentní předmět v podobě významu, v podobě symbolu toho, co je uvědomováno.

Příznačná je i viněta, s níž tato filosofie vystupuje jako ‚učení o vědě‘, jako ‚filosofie vědy‘, jako ‚exaktní filosofie‘ - - - A právě v tomto rigorózně objektivistickém, ‚exaktně vědeckém‘ přestrojení představuje subjektivistická mystika, která je v základech husserlovského fenomenologického učení, zvláště nebezpečný ideologický vliv - - -

Fenomenologická, logistická snaha zbavit myšlení závislosti na empirii, myšlenku na životě, stejně jako logicko-pozitivistické zdůrazňování rozdílu mezi ‚relativně nespolehlivou‘ pravdou empirickou a ‚absolutně správnou‘ pravdou logickou, nezávislé na nahodilosti faktů, nýbrž jen na významech determinovaných sémantickými pravidly, pravidly sémantické syntaxe, tato snaha tvoří podstatu onoho ducha, který k nám promlouvá i z teorií literárního strukturalismu. V podstatě tu běží o zneužití skutečnosti, že na určitém stupni abstraktního myšlení existuje možnost relativně oprávněného odvození syntakticko-sémantického pojetí pravdivosti, které nelze ztotožňovat s filosoficko-gnozeologickým pojetím. Tam však, kde tento specifický postup, tato odvozená, relativně oprávněná, na svém místě použitá abstraktní technika, přinášející příslušným vědním oborům cenné výsledky, je zobecnována jako gnozeologie a metodologie, jako ‚filosofie vědy‘, tam se nutně převrací v reakční katedrové filosofickou koncepci. V jejím duchu si strukturalismus vybudival své učení o znakové povaze uměleckého díla. Mukařovský to formuloval slovy: „- - - myšlenky, fakta atd. vstupují do básnického díla nikoli jako prvky skutečnosti hmotné, ale jako významy. (Kapitoly III, 285.)“⁷

K tomuto je nutno ještě dodat a zdůraznit, že teorie znaku fungovala a funguje jako opak leninské teorie odrazu.⁸

Ten, kdo si osvojí *teorii odrazu*, má možnost vysledovat a vystihnout specifický (subjektivní) odraz mnohotvárné objektivní skutečnosti (příroda, společnost, myšlení) v uměleckém díle, dále tvůrčí, aktivní úsilí umělcovo i výsledek a společenský ohlas díla jednak v době, kdy je autor dal společnosti k dispozici, i v etapách dalších. Jde tedy o teorii nesmírně obsažnou a všestrannou, která je schopna vyjádřit všechny aspekty uměleckého a společenského procesu, jeho stránku objektivní i subjektivní.

Záleží přirozeně na tom, jak dovede kdo správně teorii odrazu aplikovat, čili správná teorie nemůže za to, jestliže ji někdo používá nesprávně.

I teorie znaku se zabývá autorem, dílem a jeho pochopením ze strany konzumentů, nikoli však takovým způsobem, aby vystihla všechny vznikající vztahy, ale aby dílo vypreparovala, zbavila je životních souvislostí a redukovala na znak, na logické schéma.

Tak je dílo izolováno od konkrétních životních podnětů, jeho tendence

⁷ Ladislav Štol, *O tvar a strukturu v slovesném umění*, str. 93—98.

⁸ Antonín Sychra, *Mukařovský estetik*. In: sborník Janu Mukařovskému k šedesátce. Redigovali B. Havránek a Fr. Černý. Praha 1952, str. 39.

a ideologie zneškodněny, všechno je znivelizováno a postaveno do jedné roviny znaku.

Pokud jde o citovaná slova Vodičkova, nemůžeme souhlasit s definitivním zavržením kauzality, naopak jsme povinni ve všech oborech odpovídat na všechny otázky, na všechna proč, nejen na otázky výstavby uměleckého díla a funkce celku i jednotlivostí. Dálo se tak ostatně již před strukturalismem, který zde přinesl jistou soustředěnost, což je záslužné, ale zároveň i jistou jednostrannost. Vodička apodikticky a bez důkazů prostě prohlásil, že „vlastní předpoklad pohybu nutno hledat v předcházejících stádiích literatury“, čímž problém zkreslil: Vyškrtl z něho všechny společenské impulsy a izoloval literaturu od všech ostatních oblastí života a od všech souvislostí. Odmítl tím i marxistický výklad, který hledá „předpoklad pohybu“ především ve společenských podmínkách.

Englišova teorie postulátů byla určena pro ekonomiku a pro všechny obory, kde se dá výsledek a postulát či plán přesně změřit, porovnat a zhodnotit, ale pro umělecká odvětví je její cena velmi problematická.

V projevu Jakobsonově zaujme spojení „symbióza české a ruské myslí“. Nejde tu o paralelu ke snaze Zd. Nejedlého,⁸ který poukazoval na to, jak v české tradici, zejména husitské, jsou historické předpoklady a podmínky k tomu, aby odkaz Leniův byl u nás rozvíjen na základě domácím. Jakobson měl zřejmě na mysli žádoucí symbiózu neleninské a protileninské koncepce s českou buržoazní filozofií.

Další výklad o mistrném křížení i protikladných směrů svědčí o tom, že i zde mohlo jít o myšlenku jakéhosi „mostu“, ne však k zemi leninismu, ale spíše z Československa na Západ, kam se po Velké říjnové revoluci uchýlovali představitelé neleninské „ruské myslí“. Také důraz na teleologii dal by se vyjádřit jinak slovy „Ne V. I. Lenin, ale Karel Engliš“.

Naznačili jsme, v čem nutno strukturalismus odmítnout; vyslovili jsme výhrady i ukázali, jak omezené je vlastní pole strukturální, výstavbové teorie.

Na závěr kapitoly připojujeme kritiku strukturalismu od estetika Antonína S y c h r y z roku 1952, specialisty, který nemůže být podezírán ze zaujatosti. Sychra se snaží o spravedlivé hodnocení a začíná svou stat zmínkou o období 1915—1925, kdy Mukařovský působil v Plzni jako středoškolský profesor a psával do programů Umění všem články, v nichž svým kladným vztahem k českým klasikům nebyl vzdálen stanovisku Zdeňka Nejedlého. Obdobný význam měl Mukařovského poměr k současným umělcům, zejména k Vladislavu Vančurovi.

„Známe-li toto Mukařovského přesvědčení, pak jen ještě daleko ostřeji vyniknou hluboké omyly v jeho díle v době strukturalismu, typického směru, který do sebe nasál všechno, čím se vyznačuje rozklad umění v imperialistickém kapitalismu, uvedl, ať to zní sebezparadoxněji, všechn ten chaos v systém — a tím ovšem také volky nevolky obnažil rozkladný proces až na samu dřev.“

Jak smířit s tím nesmlouvavým mravním postojem, který známe už z prvních plzeňských prací Mukařovského, celé to bezradné učení strukturalismu o hodnotě — a odtud pak vůbec neschopnost hodnotit? Jak poro-

zumět v studii Básnické dílo jako soubor hodnot (Kap. I, 275 n.) — a ještě daleko soustavněji v práci Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty (v Praze 1936) — výkladům o mravní hodnotě, která se tam jeví jako docela nezávazná, jen jako »složka estetické výstavby«, takže je pak možné dávat stejně za pravdu »tzv. uměleckému idealismu«, který se staví na stanovisko »mravní hodnoty vyšší, a tedy žádoucí«, ale stejně i dekadenci nebo satanismu, který se staví na stanovisko mravní hodnoty »nízké, po případě zcela záporné?« (Kap. I, 276 n.) Vždyť co to vlastně všechno znamená? Nezámená to nic jiného, než že se mravnost považuje čistě za záležitost umělcovy libovůle: chceš-li brát na vědomí mravní hodnocení, je to tvá věc, nechceš-li, nemusíš. Jak pochopit takový postoj u vědce, který v r. 1919 tak vysoko vyzvedl Jiráskova člověka a v r. 1946 mravní pevnost Vančurovu?

Odpověď najdeme docela snadno, když pochopíme samo filozofické jádro estetického strukturalismu, tj. jeho učení o znaku, o znakové povaze uměleckého díla. V čem tkví neblahé a nebezpečné omyly strukturalistické teorie znaku? Strukturalistická teorie znaku je především vysloveně idealistická, je v příkrém rozporu s marxisticko-leninským pojetím uměleckého díla jako obrazu života. Strukturalisté nepovažují podobnost uměleckého díla s životem, shodu se skutečností za závažnou nebo dokonce za podstatnou, neberou na vědomí úsilí realistických umělců vyjádřit život co nejvěrněji a co nejpresvědčivěji. Umělecké dílo je pro ně znak, věc dohody, společenské zvyklosti, konvence, věc koneckonců naprosté libovůle, v níž cokoli je možné vyjádřit jakýmkoli znakem. Je vůbec možné představit si teorii, která by víc přitakávala libovůli tzv. moderních směrů, které si přímo zakládaly na tom, že »neopisují skutečnost«, že tvoří samostatně, nezávisle na ní? I sama krása není pro strukturalismus něco, co roste z života, zobecnění všeho, co v životě znamená zdraví, klad, radost, něco, k čemu se člověk probojovává po celé věky při své práci, když — jak to říká Marx — »vyrabí podle zákonů krásy«; strukturalismus vůbec nemluví o krásě, jen o estetické funkci, normě a hodnotě, a ty jsou zas jen záležitost společenské konvence, úplné libovůle, nezřídka pouze hry: ve jménu estetické funkce dává strukturalismus za pravdu i deformaci, zpitvoření, překroucení skutečnosti v tzv. avantgardních směrech; Mukařovského rozbor Nezvalova Absolutního hrobaře je po té stránce příznačný.

Bezradný relativismus — to je trest za idealistickou teorií o znakové povaze umění. Dobře je to patrné na závěru třetí Mukařovského studie o Karlu Čapkovi (Kap. II, 400). Je Čapkova ontologie monistická nebo pluralistická, tak si klade otázku Mukařovský; existují rozdíly, které Čapek vidí, ve skutečnosti samé, nebo je do ní vkládá člověk — či jinak řečeno: je Čapek materialista nebo idealista? A Mukařovský odpovídá, že pro obojí bychom našli u Čapka doklady, a uzavírá, že na tom vlastně nezáleží, protože podobné rozpory jsou běžné nejen v uměleckých dílech, nýbrž i ve filozofických systémech; jen když umělecké dílo odhaluje člověku vždy nově skutečnost. Ale záleží pak vůbec na tom, zda umělecké dílo odhaluje skutečnost pravdivě? Či má každý svou pravdu? Nebo se pravda mění a skutečná pravda je nepoznatelná v chaosu pravd relativních? Jak patrné, i o strukturalistické teorii znaku platí Leninova odmítavá kritika z Materialismu a empiriokriticismu: že obsahuje »naprosto nepotřebný element agnosticismu« (v Praze 1947, 179).

Noetický postoj, světový názor, ideologii — to všechno považuje strukturalismus jen za něco formálního, co je docela podřízeno požadavkům výstavby uměleckého díla, byť by to třeba byla i jen docela nezávazná hra. A tu už jsme u kořene formalismu strukturalistické estetiky, formalismu, jehož překonání strukturalismus jenom předstíral, jak o tom Mukařovský mluví ve svém ostrém rozboru v Tvorbě. Jen si všimněte, jak se strukturalismus dívá na téma, obsah uměleckého díla: ne jako na obraz života, ale jen jako na výsledek významové hry, jako na »nejvyšší významovou jednotku«, docela tak jako idealistická teorie fenomenologická (ne náhodou bývá v této souvislosti uváděn Roman Ingarden) — a kde jinde to má zas původ než v teorii znaku? A zase samozřejmě taková teorie měla hluboké praktické důsledky a její východisko rovněž tkvělo ve falešné praxi »avantgardního« umění: což nebylo typické pro »avantgardní« umění předstírat, že jeho formalistická hra má hluboký smysl? Snad nejbolestněji se odhalily hluboké rozpory této teorie právě v citované Mukařovského Řeči při tryzně za Vladislava Vančuru. Na jedné straně krásný, mužný postoj — jak o něm už byla řeč. A na druhé straně: jak vidí Mukařovský Vančurovu revolučnost? Vidí ji v tom, že se Vančura snaží, vzkřísit k novému životu vědomí, že slovo není opravdovými sdělením o skutečnosti, nýbrž jen prchavým zvukem nebo nejvyšším odleskem pouhého mu subjektivního smyslového dojmu, dokud zároveň a nedílně s věcí nevyjadřuje její hodnotu (Kap. II, 412).

Kořeny všeho toho zmatku a bloudění třeba hledat v tom, že Mukařovský přes své neskrývané sympatie k statečnému dělnickému hnutí nedovedl jít ruku v ruce s Nejedlým, s Neumannem. Proto o něm platí v té době v plné míře slova, která napsal Lenin o vědcích žijících v podmínkách kapitalistické společnosti: že »celé prostředí, v němž tito lidé žijí, je odpuzuje od Marxe a Engelse a vrhá je do náručí nudné oficiální filozofie« (Mater. a emp. V Praze 1945, 201).

Ne, pro nás revolučnost nemůže být zakleta jenom v přeskupování a přetváření významových soustav, jenom v stylistických výbojích, obsah pro nás není jenom výsledek významové hry — to bychom se v důsledku přeceňování jazykové sémantiky octli v nebezpečné blízkosti dekadentní americké sémantiky filozofické . . .

Když dokážeme překonat filozofické základy strukturalismu, a když to dokážeme nekompromisně a důsledně, pak i v tomto období tápání najdeme mnoho cenného, co je ovšem často zatemněno vykonstruovanými výklady a vývodů. Vždycky bude např. možné vrátet se k slohovému rozboru Babičky Boženy Němcové z r. 1925 (Kap. II, 311 n.). Řadu cenných postřehů o Hálkovi i Nerudovi najdeme v Mukařovského hálkovské studii (Kap. II, 177 n) nebo v práci Poznámky k sociologii básnického jazyka (Kap. I, 222 n.), mnohé, co osvětluje naše obrození v máchovských studiích (Kap. III). Stojí také za povšimnutí, jak bystře třeba odhaluje Mukařovský rozdíl mezi Máchovým romantismem a impresionismem, protože impresionismu je příroda »pouhým smyslovým vjemem«, kdežto Máchovi »skutečností existující nezávisle na člověku« (Kap. III, 226); jak výstižně je tu vlastně naznačena souvislost impresionismu a empiriokriticismu: hodnocení, pevné kritické stanovisko k věci tu arci zase chybí. Třeba přitom všem mít samozřejmě na paměti, že za všechny tyto bystré postřehy a cenné rozborů umění nevďečí Mukařovský strukturalismu, nýbrž své vědecké poctivosti, svému vynikající

címu rozhledu a živému vztahu k umění a že to všechno vyplývá právě z jeho vážnosti k slavné tradici našeho národního umění a naší vědy.“⁸

Literárněvědný strukturalismus navazuje na českou tradici, která však docela česká nebyla, ať již šlo o Otakara Hostinského a vůbec o české herbartovce.

Zdeněk Nejedlý velmi citlivě ve své masarykovské monografii ukázal na základy a hlavně záporý Herbartovy filozofie:

„Střízlivý Herbart hledá čistě idealisticky a deduktivně základy jsoucna - - - Ne náhodou substancí, z níž odvozuje všechno bytí, nazývá ‚reale‘ - - - a je i pluralista, několi singularista - - - nechává každé věci její zvláštní, individuální substancí, dokonce nepřeroditelnou na druhou, a tím rovněž dosahuje daleko větší konkrétnosti - - - více než metafysika, i když z ní také vychází, jsou mu konkrétní filozofické vědy - - - Nejvíce však Herbart dokázal a znamenal v tzv. praktické filozofii. Ano jako vědecké disciplíny je on jejím vlastně tvůrcem - - - dal základ dalším pak ‚teoriím hodnoty‘, pro novější filozofii tak příznačným.“

Počínaje Josefem Dastichem stal se v Čechách vládnoucím filozofickým směrem herbartismus, (Dastich „byl vůbec vlastně jen vykladač písma tohoto mistra“.) Této nauce podlehl Fr. Čupr, i všichni profesori filozofie nové české university, Durdík, Lindner i Hostinský, i jimi zase ještě odchovaná mladší generace (G. Zába), ano i Fr. Krejčí, v mladších kdysi letech, odtud vyšel“.

Nato Nejedlý dokládá, jak škody napáchané herbartismem na české filozofii byly daleko větší nežli klady:

„Především již tímto jakýmsi monopolem herbartismu u nás. To bylo veliké zlo, i kdyby to byla nejlepší filozofie, neboť vylučovalo to všechno silnější proudění a vůbec ruch a život v české filozofii. A bylo to tím horší na půdě tak nové a mladé, kde to teprve mělo rozkvést a mladě rozvinout. Místo toho však dán kánon, jež měli, a jak uvidíme, dokonce musili přijímat a vykládat všichni, měli-li sem být vpuštěni. Dále druhé velké zlo byla úplná zastaralost herbartismu v době, kdy se stal naší vševládnoucí filozofií. Byl zastaralý v detailech, ale byl zejména zastaralý v celém svém duchu a typu. Byla to filozofie z počátku století, doplněk a korektiv jiných tehdejších filozofií. Nyní však, v letech šedesátých, sedmdesátých a dokonce osmdesátých toto vše dávno již patřilo minulosti - - -

Nejhorší snad ze všeho toho bylo právě to, co se na herbartismu u nás nejvíce líbilo — ona střízlivost, věcnost, nefilosofičnost ve vyšším spekulativním smyslu - - - toho hlavním základem je jakási duševní suchost, nevzletnost, netvořivost — jedním slovem malodušnost - - - Herbartismus byl věcný, vědecký, ale duševně byl malý, netvořivý, a to bylo horší - - -

A příčina toho? Herbartismus byl typická filozofie německého maloměšťáka ze začátku 19. století. Proti rozběhu romantismu — filozofie malého německého člověka, střízlivého, vědného až do kostí. Proto ji tak milovalo a propagovalo — Rakousko. V něm to je, od let čtyřicátých, přímo jakási státní filozofie, uznávaná i chráněná jinak než státní církev (ne-herbartovci, zvláště hegelovci, byli z universit přímo odstraňováni). A to právě proto, že herbartismus byl filozofie naprosto nebezpečná, rozrušující, nýbrž klidného, sporádaného, bez vášní myslícího občana. A Češi? České obrození bylo typicky maloměšťácké, i onen odpor proti filozofii byl tu tohoto, maloměšťáckého původu. Není proto divu, že i jím herbartismus vyhovoval. Ale co to v nich utvrzovalo! Jak je jen ještě více potápěl do onoho maloměšťáctví! Češi právě proto, že byli maloměšťáci, byli by potřebovali protijed proti tomu. Filozofii, jež by je z toho vytrhávala, hnala kamsi výš a učila je směleji vzlétat. Ale místo toho se u nich zahnížil herbartismus. A neméně monopolně než v Rakousku. I tu jsou povinni se k němu hlásit všichni, kdož tu chtějí slout filozofy. Je to takřka oficiálně česká — národní filozofie!“

Nejedlý potom demonstruje ničivý vliv herbartismu na Josefu Durdíkovi (1837—1902), oslnivém uměnovědci, který se změnil v netvořivého, schematizujícího vědce:

„Najednou je z Durdíka čirý eklektik, bez zásad, bez stanoviska. — Tak herbartismus ničil, až zničil docela. Durdík je nyní hrozně suchý, bez mízy, bez ohně, bez ducha — on, který donedávna přímo hýřil duchem a plál žářem — jen právě o slova mu jde, nic než o slova, o slovíčka, jak tu či onu kategorii nazvat, kdežto o vědách samých neumí říci vůbec nic. A stejně je tomu v této době i v jeho kritice. I tu živý v něm kdysi pramen úplně vyschl, a Durdík i tu sestavuje schemata, nic než schemata. Horuje o kráse tragédie, a přitom se stejným patosem vedle sebe klade Sofokleovu Antigonu a — Sardouovu Vlast.

A tak upadá i ve všech jiných směrech. Jaký to byl kdysi smělý člověk! S jakou otevřeností bil do pramenů temnot, politických i náboženských. Ale nyní i to ztrácí a je naopak úplně *oportunist*. Úzkostlivě se varuje, aby nenarazil na domácí vlastenecké tradice, které kdysi potíral, ano sám je nyní traduje. Ve velkém boji Smetanově, kdy šlo o vítězství toho, po čem Durdík kdysi volal, o velké moderní české umění, stojí Durdík naplno v opačném, tradičním, Pivodově táboře, stejně jako potom po letech v táboře obránců Rukopisů.⁹

Citovali jsme na začátku této stati Mukařovského výklad o filozofickém rodokmenu strukturalismu, do něhož zahrnul i zakladatele fenomenologie Edmunda Husserla.

U Nejedlého opět najdeme výklad dalších souvislostí: Husserl, rodem z Prostějova, se přihlásil k Masarykovi již za společných studií v Lipsku. Jejich přátelství a vzájemný vliv pokračovaly i za pobytu ve Vídni. Masaryk působil na Husserla filozoficky, politicky i nábožensky. Později trvale udržovali korespondenci.¹⁰

ZUR ENTSTEHUNG DES TSCHJECHISCHEN LITERATURWISSENSCHAFTLICHEN STRUKTURALISMUS

Die Entstehung, die Entwicklung und Wirkung des tschechischen Strukturalismus, der zur herrschenden literaturwissenschaftlichen Methode an den westeuropäischen und amerikanischen, aber auch an den tschechoslowakischen Universitäten geworden ist, besonders in den sechziger Jahren, da er die marxistisch-leninistische Konzeption der Literaturwissenschaft verdrängt hat, sollten zum Gegenstand einer systematischen und kritischen Analyse der Literaturwissenschaft werden.

Der tschechische Strukturalismus konnte sich in den fünf Jahrzehnten seines Bestehens unter verschiedenen politischen Bedingungen fast ungestört entwickeln, während die marxistisch-leninistische Literaturwissenschaft unterdrückt wurde und ihre Repräsentanten während der Besetzung durch Hitler-Deutschland eingekerkert und hingerichtet wurden.

Der Strukturalismus hat in der Literaturwissenschaft als Konkurrenz und Gegenposition zur marxistisch-leninistischen Konzeption gewirkt. Das wurde durch seine weitere Entwicklung bis zum Jahr 1968 bestätigt, da der Strukturalismus die tschechischen Hochschulen und wissenschaftlichen Institute völlig beherrschte.

Soll der Marxismus-Leninismus seine führende Rolle in der Literaturwissenschaft einnehmen, die ihm in der sozialistischen Gesellschaft zukommt, muss er sich mit den anderen Methoden polemisch auseinandersetzen und in der Literaturgeschichte, der Theorie und Kritik als auch bei der Interpretation der Kunstwerke eine konkrete Anwendung finden.

Der Strukturalismus ist ein Produkt der idealistischen bürgerlichen Philosophie, die eklektisch zusammengesucht ist, sich einseitig auf die Form und die Struktur orientiert

⁹ Zdeněk Nejedlý, T. G. Masaryk, III, Praha 1935, str. 100—111. — (I když jej strukturalisté neuvádějí, patří k jejich předchůdcům i herbartovec Josef Dastich svou úvahou o Zimmermannově díle, otištěnou pod názvem Allgemeine Aesthetik als Formwissenschaft v Zeitschrift für exacte Philosophie, sv. 5, 1865.)

¹⁰ Zdeněk Nejedlý, T. G. Masaryk. Knihy první část druhá. Praha 1931, str. 254.

und sich von allen gesellschaftlichen Zusammenhängen, besonders von der ideologischen Interpretation des literarischen Werkes und von jeder gesellschaftlichen und politischen Problematik isoliert, wobei sie einen Anspruch auf wissenschaftliche Objektivität und Klassenlosigkeit erhebt.

Der Strukturalismus lehnt die Lehre von der Basis und dem Überbau ab: gegen die Leninische Widerspiegelungstheorie setzt er die von der Linguistik übernommene Zeichentheorie. Auf der einen Seite verlangt er eine selbständige, spezifisch literaturwissenschaftliche Methode, durch seine zu grosse Abhängigkeit von der Sprachwissenschaft kehrt er jedoch diese Forderung in ihr Gegenteil.

Die strukturalistische Lehre hat die Methode von den gesellschaftlichen Zusammenhängen isoliert. Wenn Strukturalisten gesellschaftliche Impulse überhaupt gelten lassen, fassen sie diese linear als eine der zahlreichen verschiedenen möglichen Reihen, also rein mechanisch und schematisch auf, während der Marxismus von der Priorität der Basis und den wechselseitigen Zusammenhängen zwischen der Basis und dem Überbau ausgeht.

Die sogenannte „Annäherung“ des Strukturalismus an den Marxismus war in der Tat nur eine zeitweilige taktische Anpassung, die das Wesen der Lehre vom Zeichencharakter des literarischen Werkes weiterbestehen liess.

Unter denen, die sich an der Entstehung und Gestaltung der strukturalistischen Theorie beteiligt haben, wurden Jakobson, Mukařovský und Vodička neben den Vertretern des russischen Formalismus und neben den Philosophen genannt: Herbart (Durdík, Hostinský, Zich), Christiansen, Husserl, Zubatý, Masaryk, Bühler, Max Dvořák, Marty, Mathesius, Baudouin de Courtenay, Burkamp, Meillet, F. de Saussure, Engliš, J. L. Fišer u. a.

Die Strukturalisten stellen den dialektischen Charakter ihres Denkens heraus und berufen sich in diesem Zusammenhang auf Hegel; das ändert jedoch nichts an den schematischen und mechanischen Grundzügen der strukturalistischen Theorie. Die Dialektik ist ihrem Wesen nach neutral und kann sowohl materialistischen als auch idealistischen Zielen dienen.

Wie sich aus dem zitierten Konglomerat von Namen ergibt, hat der tschechische Strukturalismus kein Recht, sich auf seinen tschechischen und „einheimischen“ Ursprung zu berufen. Er geht vielmehr von der überholten altösterreichischen Philosophie Herbarts aus, gegen die schon vor langem Wissenschaftler und Künstler aufgetreten waren, die die tschechische Wissenschaft und Kunst von der einseitigen Abhängigkeit befreien wollten.

In seiner Masaryk-Monographie hat Zdeněk Nejedlý überzeugend nachgewiesen, dass der tschechische Herbartismus und sein Repräsentant J. Durdík Verfallserscheinungen in der Entwicklung der Philosophie darstellen. Durch seinen Dogmatismus, durch seinen unbegründeten Anspruch auf eine Monopolstellung erinnert er an analogische Versuche der tschechischen Strukturalisten, die ihn als einen ihrer Vorgänger betrachten.

J. P.